

TE AMSTEBDAM.	
IN BEHANDELING	
LETTER <i>A</i> No. <i>27</i>	
SIGNALEMENT VAN DE	HOUDER
<i>Ouderdom, 22 Jaren.</i>	<i>ten name van</i> <i>Stangmann, L...</i>
<i>Langte, 1. 60 Meter.</i>	<i>van beroep</i> <i>...</i>
<i>Voorhoofd, rond</i>	<i>gehooren te</i> <i>...</i>
<i>Haar, bruin</i>	<i>wonende</i> <i>...</i>
<i>Wenkbrauwen, wit</i>	<i>De Houders</i> <i>voldoet voor als nog niet genoeg</i>
<i>Oogen, bruin</i>	<i>Wet van 13 Augustus 1849 (Stbl. n°. 39) om als Vreem</i>
<i>Neus, geel</i>	
<i>Mond, klein</i>	
<i>Kin, rond</i>	
<i>...</i>	
<i>Aangezicht, rond</i>	

GRATIS

Aan het HOOFDBUREAU VAN POLICIE TE A

**Registers van verstrekte en geweigerde
reis- en verblijfpassen (1849-1923)**

Louk Pöckling en Marlou Schrover

INLEIDING

In dit broncommentaar worden de registers van reis- en verblijfpassen beschreven die werden aangelegd als uitvloeisel van de Vreemdelingenwet van 1849. De registers van reis- en verblijfpassen komen zowel onder deze naam als onder de naam 'vreemdelingenregisters' voor in archiefinventarissen. Omdat in grote plaatsen de politie de passen afgaf en in kleinere plaatsen de burgemeester in zijn functie van hoofd van politie, kan de registratie onderdeel uitmaken van het politiearchief of het archief van de gemeente.¹

In enkele grote Nederlandse steden is deze omvangrijke en zeer rijke bron voor een langere periode bewaard gebleven. In veel meer plaatsen is een gedeelte van de registers aanwezig. In sommige plaatsen zijn de registers verloren gegaan, in andere vermoeden wij dat ze nooit zijn aangelegd. Aan het einde van dit commentaar wordt een overzicht gegeven van de beschikbaarheid van de registers in verschillende plaatsen.

De registers van reis- en verblijfpassen en andere daarmee samenhangende registraties worden hier beschreven aan de hand van de registers van Amsterdam.² Deze stad beschikt over een langlopende bijna volledige reeks. Aan de hand van het Amsterdamse voorbeeld wordt duidelijk gemaakt welke vreemdelingen wel en welke niet in deze registers voorkomen. De registratie in Amsterdam verschilde, zo leerde vergelijking met andere archieven, niet van die in andere plaatsen; de registers zagen er overal hetzelfde uit.

1 HISTORISCHE SITUERING

De Vreemdelingenwet van 1849 verplichtte vreemdelingen zich bij aankomst en vertrek bij de politie te melden. Besliste de politie dat de vreemdeling kon worden toegelaten, dan kreeg hij of zij een reis- en verblijfpas. Van het toekennen en weigeren van deze passen, de driemaandelijke verlenging, de wettelijke vrijstellingen en van de uitzetting van vreemdelingen werden registers bijgehouden. De registers van reis- en verblijfpassen werden ook wel passen- of vreemdelingenregisters genoemd. De term vreemdelingenregisters werd echter eveneens in een bredere zin gebruikt voor zowel de registers van reis- en verblijfpassen zelf, als voor de daarmee samenhangende registers van afgewezen verzoeken, uitwijzingen en vrijstellingen.

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

De Vreemdelingenwet van 1849 bepaalde wie een reis- en verblijfpas kon krijgen [afbeelding 1]. Om te worden toegelaten dienden vreemdelingen volgens artikel 1 van de Vreemdelingenwet te beschikken over voldoende middelen van bestaan of deze te kunnen verkrijgen door werkzaamheid. Artikel 2 eiste dat de vreemdeling een geldig, niet verjaard, paspoort toonde met een visum van de Nederlandse vertegenwoordiger in zijn of haar land. Volgens artikel 3 waren andere 'geleibrieven' dan paspoorten ook toegestaan, mits duidelijk bleek wie de houder was en waarom hij of zij naar Nederland kwam. Toelating was volgens artikel 4 ook mogelijk zonder legitimatie op basis van een bewijs van bekendheid, door twee of meer bij de politie bekende personen getekend. Artikel 5 regelde dat de toelating geschiedde door het hoofd van politie der gemeente met uitreiking van een reis- en verblijfpas, al dan niet tegen afgifte van het buitenlandse legitimatiedocument. Artikel 9 schreef voor dat de vreemdeling aan wie geen reis- en verblijfpas kon worden verstrekt het land moest verlaten.

¹ Reis- en verblijfpas aan de ingenieur Nicolaas Heinzelmann afgegeven in Amsterdam op 3 maart 1887.

Toegelaten vreemdelingen, aan wie dus een reis- en verblijfpas was verstrekt, konden slechts door tussenkomst van het kantongerecht over de grens worden gezet. Indien uitgezette vreemdelingen binnen vijf jaar opnieuw in Nederland werden aangetroffen, konden ze gestraft worden met een gevangenisstraf van acht dagen tot drie maanden. De verwijdering uit het Rijk werd op de pas aangetekend zodat ook de overheid in het land van herkomst daarvan op de hoogte werd gebracht.

Niet alle vreemdelingen waren verplicht zich te (blijven) melden bij de politie voor het verkrijgen van een reis- en verblijfpas. Artikel 19 van de Vreemdelingenwet maakte voor twee categorieën vreemdelingen een uitzondering. Ten eerste waren dat de vreemdelingen die na zes jaar vestiging in Nederland gelijkstelling aanvroegen volgens artikel 8 van het Burgerlijk Wetboek van 1838 [afbeelding 2]. Voor het verkrijgen van een gelijkstelling was een uittreksel uit het bevolkingsregister vereist [afbeelding 3]. Eveneens van melden vrijgesteld was de in Nederland gevestigde vreemdeling, die met een Nederlandse vrouw was gehuwd of gehuwd geweest en met haar een kind of kinderen had die in Nederland waren geboren. In Nederland geboren kinderen van buitenlandse ouders hadden volgens het Burgerlijk Wetboek van 1838 de Nederlandse nationaliteit op voorwaarde, dat zij dit Nederlanderschap op volwassen leeftijd (23 jaar) definitief aanvaardden.

Gymnasium

POLITIE TE AMSTERDAM.

INSCHRIJVING VAN
VREEMDELINGEN.

CERTIFICAAT.

Hoofd Inspecteur
De **COMMISSARIS VAN POLITIE** in de 1° Sectie *2° afft.*

dezer gemeente verklaart dat *Peter Julius Hubert*
Wijer
van beroep *handelsreisiger*
geboort te *Atten, den 6 April 1851*
thans woonachtig te *dezer Stede Singel 57 670*

groegzaam is gelegtimeerd en binnen dit Rijk te worden toegelaten en van
den *4 September 1889* het halen en oerhalve sedert
meer dan *20 jaren* onafgebroken te *dezer Stede* heeft gewoond, en dat dezelve
alzo bevoegd is om bij het Stedelijk Bestuur *dezer Stede* ingevolge Art. 8 van
het Burgerlijk Wetboek de verklaring af te leggen van zijn voornemen om zich
binnen het Koninkrijk te blijven vestigen.

Amsterdam, den *9 November 1889* *na een ontzaking*
Hoofd Inspecteur
De **COMMISSARIS** voortschoond,

Handteekening
van de, Heeder

J. J. J. J.

N^o *11* Gezien bij den HOOFD-COMMISSARIS VAN
POLITIE te AMSTERDAM, den *11 November 1889*,
van wege den HOOFD-COMMISSARIS voorts.

J. J. J. J.

Koninkrijk, ingevolge art. 56 af. 3 van Kr. No. 163 van 5 November 1868 (Staatsblad n°. 94)

N°. 21

BURGERLIJKE STAND
 AANWOONDEEST
AMSTERDAM

GEWENTEN AMSTERDAM
 PAROCHIE
NOORD-HOLLAND

UITTREKSEL

Uit het BEVOLKING-REGISTER blijkt dat

Joseph Sturm
 geboren te *Hötting* den 16 April 1856 wonende
B. v. d. Meerpolder Kade 70 is ingeschreven
 den 20 December 1880 op Politie kaart A, den 3 November
 1883 is afgeschreven naar Duitschland en
 den 7 September 1885 opnieuw is ingeschreven op
 Politie kaart A.

Getuimd door mij

Julius

Het bovenstaande Uittreksel verklaar ik ondergetekende Wethouder,
 Ambtenaar van den Burgerlijken Stand door Gemeente, voor
 een deel het getuiskennis inzake, overeenkomstig een het ver-
 rechte Register te zijn.

AMSTERDAM, 17 Juni 1887

Wethouder

20 11 79
Wethouder

Pagina 40:

2
 Verklaring van ge-
 gelijkstelling van de
 handelsreiziger
 Peter Julius Hubert
 Wasser afgegeven
 in Amsterdam op
 9 november 1889.

Pagina 41:

3
 Uittreksel uit het be-
 volkingsregister
 van de stad Amster-
 dam afgegeven aan
 Joseph Sturm op 17
 juni 1887. Sturm
 werd ingeschreven
 in het bevolkingsre-
 gister op 20 decem-
 ber 1880, uitge-
 schreven wegens
 vertrek naar Duits-
 land op 3 november
 1883 en op 7 sep-
 tember 1885 op-
 nieuw ingeschreven
 op vertoon van een
 politiekaart A.

3 VISUELE KENNISMAKING

De registratie van reis- en verblijfpassen werd bijgehouden in grote vastbladige boekdelen, die qua formaat vergelijkbaar zijn met de bevolkingsregisters. In Amsterdam werd dit zogenaamde boekstelsel bijgehouden tot 1923. Daarna werd overgegaan op een kaartstelsel. In andere plaatsen werd langer met gebonden delen gewerkt. De registers van de jaren kort na de invoering van de Vreemdelingenwet zijn gewoonlijk in goede staat. Na 1892 zijn de registers in slechtere staat omdat ze toen niet meer werden overgeschreven en er slechts mutaties werden verwerkt. Om deze reden zijn de latere registers in sommige plaatsen niet raadpleegbaar.

In plaatsen waar zich een groot aantal vreemdelingen aandienende, was de registratie zeer omvangrijk. In Amsterdam omvatte de periode van 1849 tot 1922 105 delen; in Rotterdam zijn er 24 delen voor de periode van 1845(49) tot 1917. In kleine plaatsen omvat de registratie over vijftig jaar of meer slechts twee of drie delen.

De vreemdelingenregistratie bestaat tot 1923 in Amsterdam uit:

- Registers van verstrekte reis- en verblijfpassen.³
- Registers van geweigerde verzoeken om reis- en verblijfpassen, deel A.⁴ De toentertijd meer gebruikelijke naam was Register Letter A.
- Registers van verwijderde vreemdelingen.⁵

De vreemdeling die een reis- en verblijfpas kreeg, werd ingeschreven in het register van verstrekte reis- en verblijfpassen. Dit register bevat 11 kolommen. Enkele kolommen zijn onder verdeeld in (genummerde) subkolommen [afbeelding 4].

Registratie

volnummer
datum

Vreemdeling

1 naam
2 voornaam
1 beroep
2 geboorteplaats
3 woonplaats

Buitenlandsch paspoort

1 datum
2 nummer
3 autoriteit

REGISTRATIE.		VREEMDELING.	
Deel-1. VOLG- NUMMER.	DATUM 1849.	1 NAAM 2 VOORNAAM.	1 BEROEP. 2 GEBORTEPLAATS 3 WOONPLAATS
1	1 Octob	1 Hofmann 2 Eduard Constant	1 Koopman 2 Elgersburg 3 Elgersburg
2	1 "	1 Schlatter 2 Jean	1 Chimist 2 Unterhaldung 3 Unterhaldung
3	1 "	1 Harboto 2 Anton	1 Bakker 2 Rhoden 3 Rhoden
4	1 "	1 Drucks 2 Caspar Heinrich	1 Schilder 2 Schmert 3 Iserlohn
5	1 "	1 Wileken 2 Jacob	1 Matroos 2 Fehmann 3 Fehmann

4
Linker- en rechter-
pagina van het
Amsterdamse
register van ver-
streckte reis- en
verblijfpassen.

BUITENLANDSCH PASPOORT.		VISUM VAN DEN NEDERLANDSCHEN DIPL. AGENT.	GELEIBRIEVEN OF ANDERE GRONDEN VAN TOELATING.	DOEL VAN VERBLIJF.	VISUM ALPH.			
LAATS.	1 DATUM. 2 NUMMER. 3 ACTORIFEET. 4 PLAATS V. AFGEFTE.				1 DATUM. 2 BESTEMMINGEN 3 ONDERTEKENING 4 OF WELK STUK			
	1 20 Febr. 1849 2 391 3 Justitie kant 4 Eichenstein			Om handel te drijven.	1	2	3	4
van van	1 27 Nov. 1848 2 3352 3 Zant gelastigde van twit serlans 4 Parijs.			Familie aange- legenheden.	1	2	3	4
	1 11 Junij 1845 2 27 3 Directie van Tolken 4 Rhodent.			Om werk.	1	2	3	4
	1 26 Sept 1849 2 29 3 Sandraand 4 Iserlohan			Beroeps besij- heden.	1	2	3	4
Polstein Witten	1 16 Junij 1848 2 443 3 Kon. Pol. Presid 4 Danzig			huur te loc. konl.	1	2	3	4

BINNENLANDSCHE REIS- EN VERBLIJF-PAS.			VERBLIJF ALHIER ten hulze van	VERLENGING VAN DEN Reis- en Verblif
1 DATUM.	2 NUMMER.	3 AUTHORITYT.		
SIGNALEMENT.				
4 PLAATS V. AFGIFTE.				
1 1 Octob 1849	Ouderdom 22 jaren Lengte 1 el 612 strepen Voorhoofd bedekt Haar donker blond Wenkbr. donker blond Oogen bruin Neus groot Mond klein	Kin rond Baard blond Aangezicht ornaal Kleur gezond Godsd. bel. Sutsisch Kenteekenen "	Naam Mattheis Voornaam C. Beroep logementhouder Woonplaats Warmoesstr.	
2 1				
3 Dir. van Polie				
4 Amsterdam				
1 1 Octob 1849	Ouderdom 56 jaren Lengte 1 el 659 strepen Voorhoofd laag Haar kastanjebruin Wenkbr. kastanjebr. Oogen graauw Neus groot Mond smalg	Kin rond Baard bruin Aangezicht ornaal Kleur gezond Godsd. bel. Gereform. Kenteekenen	Naam Branc Voornaam M. H. Beroep logementhouder Woonplaats Warmoesstr. n ^o 124	
2 2.				
3 Dir. van Polie				
4 Amsterdam				
1 1 October 1849	Ouderdom 23 jaren Lengte 1 el 614 strepen Voorhoofd gewelft Haar blond Wenkbr. bruin Oogen graauw Neus gebogen Mond klein	Kin spits Baard " Aangezicht ornaal Kleur gezond Godsd. bel. L. Kenteekenen	Naam Vichter Voornaam George Christoff Beroep Bakker Woonplaats Weesperstr. n ^o 123.	Van 2 Januarij tot 2 April van 2 April tot 20 July van 2 July tot 2 October
2 3				
3 Dir. van Polie				
4 Amsterdam				
1 1 Octob 1849	Ouderdom 47 jaren Lengte 1 el 605 strepen Voorhoofd rond Haar donker blond Wenkbr. blond Oogen blaauw grijs Neus gewoon Mond gewoon	Kin ornaal Baard bruin Aangezicht ornaal Kleur gezond Godsd. bel. Zwangelen Kenteekenen	Naam Mattheis Voornaam C. Beroep logementhouder Woonplaats Warmoesstr.	
2 4				
3 Dir. van Polie				
4 Amsterdam				
1 1 Octob 1849	Ouderdom 21 jaren Lengte 1 el 747 strepen Voorhoofd rond Haar blond Wenkbr. blond Oogen blaauwgrauw Neus middelmatig Mond middelmatig	Kin ornaal Baard blond Aangezicht ornaal Kleur gezond Godsd. bel. Zwangelen Kenteekenen	Naam Milder Stein Voornaam Claus Beroep logementhouder Woonplaats Leedijk. N. 89	
2 5				
3 Dir. van Polie				
4 Amsterdam				

NG f-pas.	HANDTEEKENING.	AANMERKINGEN.
	<i>Zie Pasp. reg. 1849. N. 3380 Keiligh. k. reg. 1849. N. 2534. Het pasp. terug gegeven 1 Oct. 1849</i>	<i>Zie pasp. reg. 1849. N. 3380. Keiligh. k. reg. 1849. N. 2534. Het pasp. terug gegeven 1 Oct. 1849</i>
		<i>Zie pasp. reg. 1849. N. 3707 Keiligh. k. reg. 1849. N. 2711 Het pasp. terug gegeven 1 Oct. 1849</i>
<i>1850 1850 1850 1850 1850 1850</i>		<i>Zie pasp. reg. 1849. N. 3762 Keiligh. k. reg. 1849. N. 2825 Het wandboek terug gegeven 1 Oct. 1849 Handboek gedrukt in 1850 Handboek terug gehaald des- 2. Septem. om te gaan naar Schiedam.</i>
		<i>Zie pasp. reg. 1849. N. 4036. Het pasp. terug gegeven 1 Oct. 1849</i>
		<i>Het pasp. terug gegeven 1 Oct. 1849</i>

- 4 plaats v. afgifte
Visum van den Nederlandschen dipl. Agent

Geleibrieven of andere Gronden van toelating**Doel van verblijf****Visum alhier**

1. datum
- 2 bestemmingspl
- 3 onderteekening
- 4 op welk stuk

Binnenlandsche Reis- en Verblijf-Pas

- 1 datum
- 2 nummer
- 3 autoriteit
- 4 plaats v. afgifte
Signalement: ouderdom, lengte, voorhoofd, haar, wenkbr., oogen, neus, mond, kin, baard, aangezigt, kleur, Godsd.bel., kenteekenen

Verblijf alhier ten huize van

naam, voornaam, beroep, woonplaats

Verlenging van den Reis- en Verblijf-pas**Handteekening****Aanmerkingen.**

In de kolom Aanmerkingen werd aangetekend in welk register de pas eerder was geregistreerd en onder welk nummer en wanneer een pas was teruggegeven. Verder werd er in aangetekend om welke reden een vreemdeling, die eerst wel onder Vreemdelingenwet viel, daar in tweede instantie van werd vrijgesteld. Dit kon zijn door het aanvragen van een gelijkstelling in gevolge art. 8 van het Burgerlijk Wetboek, of door geboorte van het eerste kind uit het huwelijk tussen een buitenlandse man en een Nederlandse vrouw. Een huwelijk van een buitenlandse vrouw met een Nederlandse man betekende ook dat een vreemdelinge niet langer onder de Vreemdelingenwet viel.

Niet door de Vreemdelingenwet 1849 vereist was het Amsterdamse gebruik – tot 1880 – dat de identiteitspapieren bij vertrek werden voorzien van een aantekening waaruit bleek dat de pas door de politie was geïnspecteerd, met vermelding van de plaats van bestemming. Dat de pas was gezien, werd aangetekend in de kolom ‘Visum alhier’.

De registers van reis- en verblijfspassen zijn toegankelijk via klappers. De klappers geven een alfabetisch overzicht op persoonsnamen per jaar.

De vreemdeling aan wie een reis- en verblijfpas werd geweigerd, werd ingeschreven in het register van geweigerde verzoeken om reis- en verblijfspassen (register Letter A; afbeelding 6). Dit register bevat 7 kolommen:

- 1 Registratie; nummer, datum
- 2 Naam, Voornaam, Bijnaam

- 3 Overgelegde stukken
- 4 Opgegeven doel van verblijf; beroep, geboorteplaats, woonplaats
- 5 Signalement: ouderdom, lengte, voorhoofd, haar, wenkbr., oogen, neus, mond, kin, baard, aangezigt, kleur, Godsd.bel., kenteekenen
- 6 Verblijf alhier ten huize van
- 7 Aanmerkingen.

Vanaf 1854 werd het register Letter A gesplitst in een register voor vrouwen en een register voor mannen. In Amsterdam ontbreekt echter het deel voor vrouwen over de jaren 1854-1874. De registers zijn toegankelijk via een klapper.

Registers van verwijderde vreemdelingen bevatten zeven kolommen met de volgende gegevens: nummer, naam en voornamen, plaats van geboorte en inwoning, datum van aanhouding en uitleiding, aantal mannen en vrouwen, en aanmerkingen (afbeelding 5). Niet alle aangehouden vreemdelingen werden uitgeleid. Aan het einde van een registerdeel werd aangegeven wat er met de aangehouden vreemdelingen was gebeurd. Zo werden er bijvoorbeeld in 1900 271 vreemdelingen aangehouden; 251 mannen en 20 vrouwen. Acht mannen en een vrouw werden in vrijheid gesteld. Vijf mannen werden 'door Belg. Ver. Voortgeh' (door de Belgische Vereniging voortgeholpen). De 'Duitsche', 'Fransche', 'Am.' en 'Oostenr. Com' verschaften steun aan drie mannen en een vrouw. Een man nam dienst in Harderwijk. Een man en een vrouw werden teruggebracht aan boord (van hun schip). De overige 233 mannen en 18 VROUWEN werden verwijderd.

5
De rechterzijde van een folioblad van het Register van verwijderde vreemdelingen. Niet alle vreemdelingen die ingeschreven waren, werden ook uitgezonden. Van de 271 ingeschrevenen (251 mannen en 20 vrouwen) in 1900 werden er 251 verwijderd.

V A N:	D A T U M V A N:		A A N T A L		A A N M E R K I N G E N
	INWOONERS	AANBOUING	UITLEIEND	M. V.	
Heidenau	27 Nov 1900	1 Dec. 1900	1	20	
Kiefern	27 " "	5 " "	1	"	
Hamburg	27 " "	6 " "	1	"	
Breslau	4 Dec. "	4 " "	1	"	Door Belg. Ver. overgehouden
Oberhausen	8 " "	12 " "	1	"	
Rückenscheid	8 " "	12 " "	1	"	
Quaschburg	10 " "	18 " "	1	"	In vrijheid.
Pöpenbagen	13 " "	18 " "	1	"	
id.	13 " "	18 " "	1	"	
id.	13 " "	18 " "	1	"	
Hamburg	14 " "	20 " "	1	"	
Frankfurt	15 " "	22 " "	1	"	Naar zijn eulijfs teruggekeerd
Leipzig	19 " "	22 " "	1	"	
Barmen	19 " "	29 " "	1	"	
Hannover	19 " "	22 " "	1	"	
Wuppertal	21 " "	29 " "	1	"	
Blankenburg	25 " "	31 " "	1	"	
Wettrop	27 " "	29 " "	1	"	
Blicke	134 " "	2 Jan. 1901	1	"	
Dortmund	34 " "	2 " "	1	"	
L. v. w.	34 " "	2 " "	1	"	
id.	34 " "	2 " "	1	"	
Totaal			251	20	
In vrijheid			8	3	
Door Belg. Ver. overgeh.			5	0	
Door Duitsch. Ver.			1	0	
Frankf.			1	0	
Ann.			1	0	
Witten.			1	0	
In diensomsing naar Afrijk			1	0	
Naar Noord-Nieuw-Gebied			1	18	2
Uit het Rijk overgevoerd			233	18	

REGISTRATIE.		1	NAAM	OVERGELEGDE STUKKEN.	1 ^o <i>13 roek</i> OPGEGEVEN DOEL
Letter <i>A</i>	18 <i>52</i>	2	VOORNAAM.		2 ^o <i>Gedwongen</i> VERBLIJF.
	N ^o .	DATUM.	BIJNAAM.		3 ^o <i>Bezoek</i> VERBLIJF.
	<i>27 6 April</i>	1	<i>Legrand</i>	<i>Passpoort N° 160, afgegeven den 5 April 1852 door het Koninklijk Groot-keurverlof</i>	1 ^o " 2 ^o <i>Soignies</i> 3 ^o <i>Antwerpen</i>
	<i>29 13 April</i>	1	<i>de Kies</i>	<i>Passpoort afgegeven den 5 April 1852 N° 6 bij door het Koninklijk Groot-keurverlof te Brussel</i>	1 ^o " 2 ^o <i>London / Straas</i> 3 ^o <i>Pilsener</i>
	<i>30 13 April</i>	1	<i>Brinkmann</i>	<i>Passpoort afgegeven den 13° Maand 1852 door den Landraad te Sleeswijk</i>	1 ^o <i>Arbeider</i> 2 ^o <i>Siedlung</i> 3 ^o <i>Siedlung</i>
	<i>31 13 April</i>	1	<i>Bouché</i>	<i>Passpoort afgegeven den 27 Dec. van het Koninklijk Groot-keurverlof te Brussel</i>	1 ^o <i>Koninkrijk</i> 2 ^o <i>Prag</i> 3 ^o <i>Frankrijk</i>
	<i>32 13 April</i>	1	<i>van Rindeghem</i>	<i>Passpoort afgegeven den 13° Maand 1852 N° 4 door den Gouverneur van Brabant te Brussel.</i>	1 ^o " 2 ^o <i>Beveren / Belgien</i> 3 ^o <i>Beveren</i>
	<i>33 30 April</i>	1	<i>Seraij</i>	<i>Simons en andersch Passpoort afgegeven den 13 Maand van 1852 N° 1 door het Koninklijk Groot-keurverlof te Brussel</i>	1 ^o <i>Koninkrijk</i> 2 ^o <i>Prag / Frankrijk</i> 3 ^o <i>Talen</i>

6
Het register van geweigerde verzoeken om een reis- en verblijfpass, kortweg register Letter A genoemd.

SIGNALMENT.	VERBLIJF ALTIER	AANMERKINGEN.	
	<p style="text-align: center;">1852</p> <p style="text-align: center;">Bulde van</p>		
Ouderdom 23 jaren Lengte 1 el 5 1/2 strepen Voorhoofd rood Haar bruin Winkels zwart Oogen blaauw Neus klein Mond rond	Ein rond Beard — Aangezicht rond Klier getand Godst. bl. cutt Kintstemen —	St. Bente, Toppun/ Nieuwmarkt	Paspoort gedeponeerd in 1852. Naar Rotterdam op gisteren des heeren lastig eldiefied B. K. N. 1851/1852
Ouderdom 30 jaren Lengte 1 el 7 1/2 strepen Voorhoofd rood Haar blond Winkels Oogen blaauw Neus Mond gevoorn	Ein rond Beard blond Aangezicht rond Klier blak Godst. bl. cutt Kintstemen —	A. van der Meer/ Koningstr. v. d. Buiten/ Nieuwmarkt boorn N. 23.	Paspoort gedeponeerd in 1852.
Ouderdom 25 jaren Lengte 1 el 5 1/2 strepen Voorhoofd de de de Haar blond Winkels Oogen grijs blaauw Neus klein Mond gevoorn	Ein rond Beard blond Aangezicht ovaal Klier getand Godst. bl. cutt Kintstemen —	Johannes Pijpe de ich school v. d. Buiten, Nieuwmarkt alle in de Rotterdam boorn N. 20	Paspoort gedeponeerd in 1852. Tusschen 25 Septem ber 1852 om te gaan naar Rotterdam gevoorn
Ouderdom 27 jaren Lengte 1 el 5 1/2 strepen Voorhoofd hoog Haar bruin Winkels Oogen grijs Neus klein Mond klein	Ein rond Beard — Aangezicht ovaal Klier getand Godst. bl. cutt Kintstemen —	J. van der Meer/ Nieuwmarkt, Toppun/ Nieuwmarkt	Paspoort gedeponeerd in 1852. Naar Rotterdam op gisteren des heeren lastig eldiefied B. K. N. 1852
Ouderdom 27 jaren Lengte 1 el 6 1/2 strepen Voorhoofd hoog Haar bruin Winkels Oogen blaauw Neus klein Mond klein	Ein rond Beard — Aangezicht ovaal Klier gevoorn Godst. bl. cutt Kintstemen —	J. van der Meer/ Nieuwmarkt, Toppun/ Nieuwmarkt	Paspoort gedeponeerd in 1852. Naar Rotterdam op gisteren des heeren lastig eldiefied B. K. N. 1852
Ouderdom 25 jaren Lengte 1 el 6 1/2 strepen Voorhoofd hoog Haar bruin Winkels Oogen Neus klein Mond klein	Ein rond Beard — Aangezicht ovaal Klier getand Godst. bl. cutt Kintstemen —	C. H. de laan, Toppun/ Nieuwmarkt, Toppun/ N. 11.	Paspoort gedeponeerd in 1852. Tusschen 15 die 1852 om te gaan naar Rotterdam. —

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

De registers van reis- en verblijfpassen

De registers van reis- en verblijfpassen bevatten niet alle vreemdelingen en in die zin is de benaming vreemdelingenregisters, waarmee deze bron soms ook wordt omschreven, verwarrend. Alleen vreemdelingen die onder de Vreemdelingenwet verplicht waren een reis- en verblijfpas aan te vragen werden ingeschreven. Bovendien waren er vreemdelingen die zich aan de registratie onttrokken. Dit bleek bij een onderzoek naar de vestiging van de Westerwalder venters van Keuls steengoed in het negentiende-eeuwse Amsterdam. Van de ouders en peetouders die in de jaren vijftig geregistreerd werden in de rooms-katholieke doopboeken komt nog niet de helft voor in het passenregister.⁶

De buurtmeesters die de bevolkingsregisters bijhielden, waren verplicht bij inschrijving van vreemdelingen naar hun verblijfstatus te vragen en ze indien nodig door te verwijzen naar de politie als ze geen pasje van de politie konden tonen. Had de vreemdeling wel een pas, dan kwam in het bevolkingsregister de aantekening 'magtiging', 'authorisatie', 'op vertoon van reis- en verblijfpas ingeschreven', 'politiekaart' of iets dergelijks. Lukte het om de buurtmeester wijs te maken, dat je in Nederland was geboren, dan was je daarmee wat de bevolkingsadministratie betrof 'vrijgesteld' van het melden bij de politie. De buurtmeester kon de vreemdelingen ook verkeerd verstaan. Zo had de Duitser Heinrich Wirth uit de plaats Marienhausen in het Westerwald een reis- en verblijfpas. Toen de buurtmeester echter 'Haringhuizen' opschreef als geboorteplaats zag de man er vanaf zijn Amsterdamse reis- en verblijfpas nog langer te laten verlengen. Als een vreemdeling met een reis- en verblijfpas niet verhuisde, kon hij of zij ongestraft de pas laten verlopen. Bij de tienjaarlijkse volkstelling rekende de enquêteur het niet tot zijn plicht naar wettige verblijfspapieren te vragen. Woonde de vreemdeling in een logement of bij een 'slaapstedehouder' dan hadden de uitbaters wel de plicht hem of haar te melden bij de politie.

In de Amsterdamse registers van reis- en verblijfpassen komen veel minder vrouwen voor dan mannen; slechts vijf procent van de inschrijvingen in 1852 heeft betrekking op vrouwen.⁷ Gedeeltelijk is dit een gevolg van de scheve sekseratio in de Amsterdamse migrantenpopulatie; volgens de volkstellinggegevens waren er drie tot vier mannelijke vreemdelingen op iedere vrouw. Deze scheve sekseratio verklaart de ongelijke verdeling in het register van reis- en verblijfpassen echter niet volledig. Het feit dat niet-Nederlandse vrouwen die met een Nederlandse mannen waren gehuwd niet in het vreemdelingenregister hoefden te worden in-

geschreven, kan deze ondervertegenwoordiging evenmin helemaal verklaren. Waarschijnlijk kregen vrouwen die onder de Vreemdelingenwet vielen minder vaak een reis- en verblijfpas dan mannen. Zij konden daardoor ook gemakkelijker worden uitgezet. Mogelijk hield dit mede verband met het weren van prostituees. Het is echter onwaarschijnlijk dat vrijwel alle vrouwen werden gezien als (potentiële) prostituees. De reden voor deze ongelijke verdeling is daarom niet helemaal duidelijk.

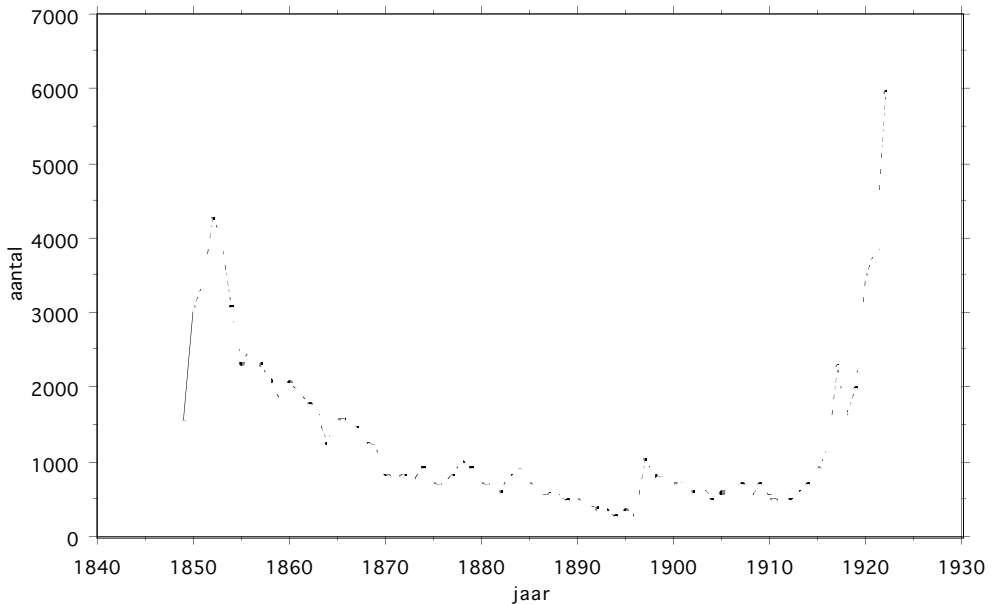
De volgnummers in de registers bieden geen houvast omtrent het aantal uitgegeven passen. In Amsterdam werd in de eerste vijftien jaar van de registratie gewerkt met een dubbel stel passenregisters, zodat twee ambtenaren tegelijk de vreemdelingen konden inschrijven. Er werden dus twee registers naast elkaar gebruikt. Andere Nederlandse steden kenden niet zo'n dubbele registratie. De dubbele registers hadden tot gevolg dat er in één jaar twee passen met hetzelfde nummer werden uitgereikt; het nummer in de pas kwam overeen met het volgnummer in het register. Vermelding van het nummer van het register op de pas voorkwam verwarring; op de pas werd bijvoorbeeld geschreven: deel 1, nr. 485.

Dezelfde vreemdeling kon meerdere keren in het passenregister worden ingeschreven. Het aantal inschrijvingen in het passenregister kan daarom niet gelijkgesteld worden aan het aantal vreemdelingen. Het aantal inschrijvingen in de reis- en verblijfpassenregisters is gerelateerd aan het aantal verlengingen. Een reis- en verblijfpas moest, zoals gezegd, elke drie maanden verlengd worden. Het register bood aanvankelijk ruimte voor drie verlengingen. Met één inschrijving kon een vreemdeling dus een jaar in de stad blijven. Bleef de vreemdeling langer dan een jaar, dan werd zijn of haar pas vernieuwd en werd de vreemdeling overgebracht naar een volgend register en opnieuw ingeschreven. Een en dezelfde vreemdeling, die jaren achtereen in Amsterdam bleef, staat dus vele malen ingeschreven. Vreemdelingen die na een zesjarig verblijf gelijkstelling aanvroegen, hadden voor die tijd 24 keer de gang naar de reis- en verblijfpassenregistratie moeten maken; jaarlijks een inschrijving en drie verlengingen. Seizoenmigranten, die jaren achtereen naar Amsterdam kwamen, zoals de Oldenburgse stukadoors, de Luikse strohoedenmakers en de Westerwalder steengoedverkopers, komen ook steeds opnieuw in de registers voor.⁸ Vanaf 1880 werd per registerinschrijving niet drie maal, maar zeven maal verlengd, zodat een vreemdeling twee jaar in hetzelfde register bleef staan. Voor deze extra verlengingen benutte men de kolom 'handtekening', die pas in 1898 werd gebruikt voor het eigenlijke doel. Vanaf 1892 werden alle verlengingen in hetzelfde register aangetekend. De vreemdeling werd vanaf toen slechts één keer ingeschreven.

De registers van reis- en verblijfpassen zijn lacuneus waar het gaat om het aantal verlengingen. Veel in de stad verblijvende vreemdelingen meldden zich na verloop van tijd niet meer voor verlenging van hun reis- en verblijfpas. Sommigen hoefden zich niet meer te melden op grond van een vrijstelling, maar anderen lieten het gewoon afweten. De politie re-

kende het (nog) niet tot haar taak of miste de mankracht de overtreders op te sporen.⁹

Figuur 1 toont de aantallen ingeschrevenen in de registers van verstrekte reis- en verblijfpassen van Amsterdam tussen 1849 en 1922. In deze periode werden er bijna 97.000 vreemdelingen ingeschreven. De Vreemdelingenwet trad op 1 oktober 1849 in werking. De 1522 inschrijvingen in Amsterdam van dat jaar zijn slechts van het laatste kwartaal. Het aantal van het laatste kwartaal kan niet simpelweg met vier worden vermenigvuldigd om op een jaarbasis te komen. We zouden dan immers op 6000 vreemdelingen komen, wat veel meer is dan de daarop volgende jaren. Van de 1522 inschrijvingen vonden er 1226 in oktober plaats. In oktober 1849 werden vreemdelingen die reeds in Amsterdam waren *en masse* overgeschreven uit het eerdere paspoortenregister.¹⁰ Niet alle vreemdelingen, die voor de invoering van de Vreemdelingenwet reeds in Amsterdam woonden, hebben zich in 1849 laten inschrijven. Sommigen waren mogelijk van mening dat een verzoek om een reis- en verblijfpas gelijk stond aan een verzoek om toelating. Omdat zij er reeds waren, behoefden zij niet een dergelijke toestemming te vragen.¹¹

Figuur 1

De aantallen ingeschreven vreemdelingen in de Amsterdamse registers van verstrekte reis- en verblijfpassen (passenregisters) in de periode 1849-1922.

Bron: GAA (Gemeentearchief Amsterdam) 5225 (archief gemeentepolitie) 871-975.

In de eerste tien jaar – tussen 1849 en 1859 – werden er gemiddeld 2890 vreemdelingen per jaar ingeschreven. In de volgende tien jaar gemiddeld 1580. Het decennium daarop ligt het aantal vreemdelingen met een reis- en verblijfpas op gemiddeld 840. In de volgende tien jaar, van 1880 tot 1890, is het gemiddelde 660 en in de daarop volgende zeven jaren tot 1897 komen er gemiddeld 365. Van 1896 naar 1897 stijgt het aantal ingeschreven vreemdelingen van 305 naar 1050. Het aantal ingeschreven vreemdelingen loop na 1850 terug om pas weer in de twintigste eeuw te gaan stijgen. De registratie van vreemdelingen werd aanvankelijk voortvarend aangepakt om vervolgens te verwateren en pas weer te herleven op het moment van politieke of sociale onrust.¹²

De verwatering van de uitvoering van de toepassing van de Vreemdelingenwet kwam gedeeltelijk voort uit laksheid. De verwatering was geen Amsterdams fenomeen. In 1856 schreef de Procureur Generaal aan de hoofden van Politie in Overijssel dat 'het mij is gebleken, dat meermalen vreemdelingen [...] door sommige hoofden van politie ongemoeid worden gelaten, en alzoo stilzweigend hier te lande worden toegelaten, zonder dat zij van een reis- en verblijfpas worden voorzien.' Gemeenten werden gemaand te verhinderen dat vreemdelingen die 'broedeloos of gevaarlijk zijn' werden toegelaten, omdat anders 'eene wijde deur geopend' werd en alle vreemdelingen zich ongehinderd in Nederland konden vestigen.¹³ De vermaning had geen succes en klachten over het niet uitreiken van reis- en verblijfspassen bleven aanhouden. De laksheid verwerd echter geleidelijk tot een opzettelijk beleid. Zo werd in 1871 in het *Weekblad van het Regt* geschreven: 'Nu zijn er hoofden van politie, welke stelselmatig den reis- en verblijfpas weigeren aan alle vreemdelingen, ook aan die, welke voldoende middelen van bestaan en regelmatige buitenlandsche paspoorten of andere behoorlijke geleibrieven bezitten.' Deze vreemdelingen werden niet uitgezet. 'Neen. Men laat ze in het land komen, jaren verblijven, maar men weigert hun den reis- en verblijfpas. Komen die vreemdelingen den pas vragen, dan antwoordt men hun: gij hebt dien niet noodig, er is immers niemand, die u met uitzetting bedreigt.' Doel van deze handelswijze van de politie was dat men zo de vreemdelingen in principe op elk moment zou kunnen uitzetten. Vreemdelingen zonder reis- en verblijfspassen waren 'zonder de minste bescherming geheel en al in de hand der politie, en onder deze categorie tracht men, in strijd met den geest der wet, zooveel mogelijk alle vreemdelingen te brengen.'¹⁴ Terwijl in 1856 nog werd gevreesd dat niet uitgeven van reis- en verblijfspassen de komst van vreemdelingen zou aanmoedigen, werd in 1871 het niet verstrekken gebruikt als een beheersinstrument.

De regelgeving omtrent het domicilie van onderstand, zoals die omschreven is in het inleidende hoofdstuk van dit Broncommentaar, had een weerslag op het verstrekken en verlengen van reis- en verblijfspassen. Op 11 april 1856 stuurde de minister van Binnenlandse Zaken een missive aan de Commissarissen des Konings in de provinciën: 'Wanneer een

Politie te Amsterdam	Aan het Hoofdbureau van Politie te Amsterdam is overgelegd een ginterschaat
Deel 50 Nr. ²⁵⁵ 1905	ten name van Budd
Signalement	Florence Emma Livinia en kinderen
Onderdom 32 jaar	Oliva Nora Spencer geboren te Londen 14-73
Langte 1,65 m	en Charlotte Helen Budd geboren te Amsterdam 1-0-95
Voetsoort gewoon	van beroep Chanteuse
Haar 1/2 blond	geboren te Londen 15 juni 1873
Handbrouwen id	laatst wonende te alhier
Oogen blond	hier verblijfhoudende Herengracht 9
Neus spits	
Neus gewoon	
Keel id	
Pruard	
Aangericht oval	Houders/deres is verplicht na aanmelding bij de Politie
Tilten gezond	teich met dit stuk te inschrijving te overgaan aan het
Teij: teekenen	Hoofdbureau Singel 451, opzond van 9 uur voormiddag
	tot 3 1/2 uur namiddag en vervolgens na elke verhuizing
	daarvan zoowel aangenoomd Bureau als aan het Hoofd-
	bureau van Politie kennis te geven
	Amst. alman. den 4 October 1905
Handtekening van de houder	
Florence Budd	

7

Pas B.

De pas werd in het begin van de twintigste eeuw ingevoerd. Hij gaf de bezitter minder vrijheid dan de reis- en verblijfpas – eens in de drie maanden melden, officieel toegelaten – maar meer vrijheid dan de vreemdeling met een Pas A. Deze Pas B werd op 4 oktober 1905 afgegeven aan Florence Emma Livinia Budd, geboren in Londen 15 juni 1873 en haar kinderen Oliva Nora →

vreemdeling zich om onderstand aanmeldt, moet de eerste vraag zijn, of er ook termen zijn om hem over de grenzen te verwijderen. Ten aanzien van behoeftige vreemdelingen kan die verwijdering in de meeste gevallen geschieden. Vreemdelingen met een reis- en verblijfpas konden niet worden uitgewezen, maar op het moment dat de pas verliep, veranderde de situatie. 'Wanneer dus een vreemdeling [...] onderstand vraagt en volstrekt onvermijdelijk behoeft, dan moet worden onderzocht, tot hoe lang die pas loopt, en gezorgd, dat de behoeftige vreemdeling op het tijdstip der expiratie van den pas, of zoo spoedig mogelijk daarna, worde verwijderd.'¹⁵

De versoepeling van de Vreemdelingenwet maakte ook het verkeer van mensen tussen landen gemakkelijker en dat was gunstig voor handel en nijverheid. De wet werd echter niet afgeschaft zodat hij op elk moment weer met grotere gestrengheid kon worden toegepast. Toen Pruisen in 1875 bijvoorbeeld Jezuiten uitwees, werd ervoor gepleit de Vreemdelingenwet in de oorspronkelijke gestrengheid te doen herleven.¹⁶

Ofschoon de naam iets anders doet vermoeden, bevatten de registers van reis- en verblijfpassen niet alleen maar namen van mensen aan wie

een reis- en verblijfpas werd uitgereikt. Tot 1855 en na 1903 bevatten de registers ook namen van vreemdelingen die zo'n pas *niet* kregen. Niet iedereen die werd ingeschreven kreeg een reis- en verblijfpas. Tot 1855 werden ook vreemdelingen ingeschreven die geen reis- en verblijfpas kregen. Het nummer op een pas correspondeerde wel met het volgnummer in het register, maar het nummer in het register hoefde niet overeen te komen met het werkelijke aantal uitgegeven passen. Zo bevatten enkele registers uit de jaren 1851-1855 zelfs meer dan 50 procent ingeschrevenen die geen reis- en verblijfpas kregen. Tot die groep behoorden onder meer de zeelieden. Als ze al een reis- en verblijfpas kregen, dan kregen ze die van het 'Zeeregt' en niet van de Amsterdamse politie. Meestal volstonden ze met het inleveren van hun legitimatiepapieren voor de duur van hun verblijf in Amsterdam. Andere categorieën vreemdelingen kregen evenmin reis- en verblijfpassen. Per circulaire gaf de minister van Justitie in 1851 opdracht geen reis- en verblijfpas meer te verstrekken aan reizende muzikanten en in 1852 werd dat uitgebreid tot alle kermisreizigers. De beter gesitueerden kregen voor een kort verblijf ook geen reis- en verblijfpas. Volstaan werd met het innemen van een identiteitsdocument. Vanaf ongeveer 1855 kreeg vrijwel iedere vreemdeling die vermeld werd in de passenregisters een reis- en verblijfpas. Het is niet duidelijk hoe vreemdelingen die geen pas kregen administratief werden verwerkt, want zeker is dat bijvoorbeeld in september ettelijke honderden buitenlandse muzikanten, kermisreizigers en handelaren naar Amsterdam kwamen voor de jaarlijkse kermis.

Vanaf eind 1903 kregen opnieuw niet meer alle ingeschrevenen een reis- en verblijfpas. Wie geen reis- en verblijfpas werd verstrekt, kreeg de aantekening 'A' of 'B'. Aantekening A was vergelijkbaar met de opname in het register A; dit register wordt hieronder beschreven. Aan aantekening 'A' en 'B' was een pas verbonden; pas A en pas B genoemd. In beide gevallen gold dat de pashouder in principe niet toegelaten was in tegenstelling tot de houder van een reis- en verblijfpas. Aantekening 'A' was ongunstiger dan aantekening 'B'. Houders van pas B hoefden zich uitsluitend na een verhuizing te melden bij de politie en het bevolkingsregister. Op de pas stond de tekst: 'Houder dezès is verplicht na aanmelding bij de Politie zich met dit stuk ter inschrijving te vervoegen bij het Bevolkingsbureau [...], en vervolgens na elke verhuizing daarvan zowel aan genoemd bureau als aan het Hoofdbureau van Politie kennis te geven.' Aantekening (pas) A en de reis- en verblijfpas konden worden omgezet in een aantekening (pas) B [afbeelding 7].

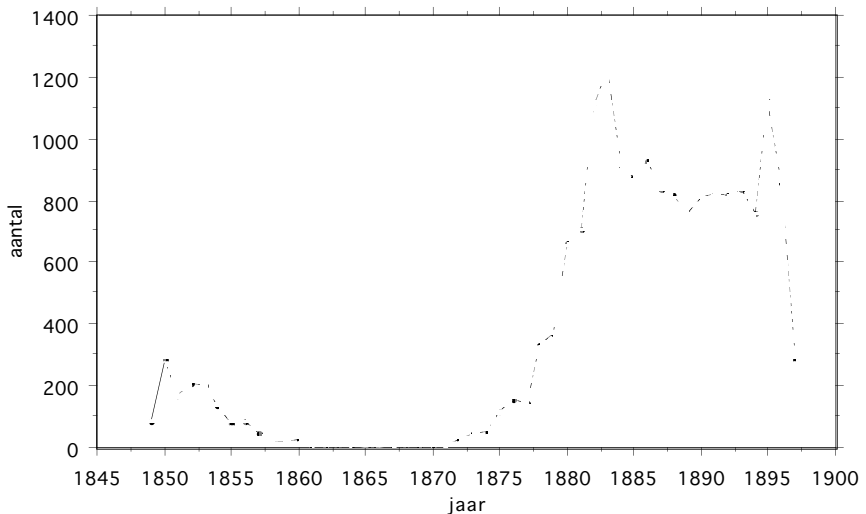
In 1910 had nog slechts 15 procent van de ingeschrevenen in het register een reis- en verblijfpas. Daarna werd de pas niet meer verstrekt en slechts sporadisch verlengd. De aantekeningen A en B verdwenen uit het passenregister.¹⁷ Als een vreemdeling de reis- en verblijfpas om welke reden dan ook niet op tijd liet verlengen, werd de pas ingenomen en kreeg men een pas B. Begin 1916 werd de laatste reis- en verblijfpas ingenomen. Toch werd op 10 oktober 1917 nog één reis- en verblijfpas verstrekt aan

→ Spencer (Londen 15-11-1893) en Charlotte Valerie Budd (Amsterdam 1-11-1895). Florence Budd was chanteuse en woonde op de Herengracht 9 in Amsterdam.

een Belgische vreemdeling. Zijn pas was in 1914-1915 ingetrokken omdat hij niet tijdig was verlengd. Hij kreeg een nieuwe pas met de volgende aantekening: 'Opnieuw reis- en verblijfpas verstrekt op zijn uitdrukkelijk verzoek om zich als lid van het Belgisch Comité van ondersteuning te kunnen legitimeren. Is werkzaam als lid van de Commissie van onderzoek voor ondersteuning van Belgen ingesteld door. Z.E. den Minister van Binnenl. Zaken'.¹⁸

Register letter A

Een reis- en verblijfpas kon worden geweigerd op grond van artikel 1 van de Vreemdelingenwet. In de praktijk betekende weigering niet dat de vreemdelingen werd weggestuurd. In Amsterdam werden zij ingeschreven in het register van geweigerde verzoeken om reis- en verblijfpassen, kortweg het register letter A genoemd. Het register werd ingesteld in oktober 1849 en na enige jaren gesplitst in afzonderlijke registers voor mannen en voor vrouwen. De Vreemdelingenwet van 1849 voorzag niet in een register letter A en zo'n register is in andere plaatsen ook (nog) niet gevonden. In Leiden werd in latere jaren wel gewerkt met andere letterregisters. Zo kende Leiden een 'register H: Chronologisch register van eerste aanmelding van vreemdelingen 1918-1922'. Daarnaast waren er registers die werden aangeduid met andere letters uit het alfabet, maar niet met de letter A. Dit duidt erop dat er in ieder geval in Leiden en mogelijk

Figuur 2

Aantallen ingeschreven vreemdelingen in het Amsterdamse register Letter A, het register voor geweigerde verzoeken om een reis- en verblijfpas, in de periode 1849-1898.

Bron: Amsterdam, GA 5225 1020-1033

ook in andere plaatsen oorspronkelijk wel een register letter A heeft bestaan.

De meest voorkomende reden van inschrijving in register Letter A was, dat men (nog) niet voldeed aan de eisen van artikel 1: de vreemdelingen beschikten niet over voldoende middelen van bestaan of waren niet in staat deze door werkzaamheid te verkrijgen. Hoe de politie deze maatstaf hanteerde is uit het register niet af te leiden. Bedelen was waarschijnlijk een belangrijke indicatie dat een vreemdeling niet aan artikel 1 voldeed. Het ontbreken van legitimatiepapieren was in principe geen reden om vreemdelingen een pas te onthouden. Opmerkelijk aan het register A is wel dat bij veel mensen die in dit register zijn ingeschreven de aanduiding 'nihil' staat bij legitimatie. Daarnaast was het register een soort strafbankje voor mensen die 'nalatig waren in het (tijdig) doen verlenen' van hun reis- en verblijfpas. Voor 'straf' moest men zich nu elke veertien dagen melden. Na enige tijd goed meldgedrag werd men weer toegelaten tot het passenregister. Niet iedereen werd echter gestraft. Er waren vreemdelingen die drie maanden tot een half jaar te laat waren met verlenging, omdat ze bijvoorbeeld op handelsreis waren geweest, zonder dat het leidde tot 'verbanning' naar het register letter A.¹⁹

In totaal zijn er in Amsterdam 17.766 vreemdelingen ingeschreven in register letter A. De vermindering van het aantal inschrijvingen vanaf 1850 komt overeen met de afname van de inschrijvingen in de passenregisters. Vanaf 1875 nemen de aantallen vreemdelingen aan wie een reis- en verblijfpas werd geweigerd sterk toe. Dit is tegengesteld aan de ontwikkeling bij de reis- en verblijfpassen. Waarschijnlijk was een toename van het aantal armlastige vreemdelingen de oorzaak.

Volgens artikel 9 van de Vreemdelingenwet moesten vreemdelingen die geen reis- en verblijfpas kregen, worden uitgewezen. Inschrijving in register Letter A werd, zoals gezegd, echter niet automatisch gevolgd door uitzetting. De ingeschrevenen van register letter A kregen een pas. Deze pas werd door politie en Bevolkingsregister de politiekaart genoemd [afbeelding 8]. Op basis van de inschrijvingen in het register Ammannen van de jaren 1891-1894 kunnen we aangeven welk percentage van de ingeschrevenen in dit register werd uitgewezen. Het register bevat 1812 personen. Hiervan verdwenen tweehonderd mannen zonder zich af te melden; van de overige 1600 bleef 28,5 procent in Amsterdam, 4,5 procent vertrok met een bestemming binnen Nederland, 44 procent vertrok naar het buitenland, 15 procent kreeg een reis- en verblijfpas en slechts iets minder dan drie procent werd uitgezet (41 personen). Daarnaast hoefde een kleine twee procent zich niet meer te melden omdat ze onder een uitzonderingsregel vielen. Van vrouwen werd in dezelfde periode meer dan 12 procent uitgeleid. Er was dus op dit punt een opvallend verschil tussen het percentage uitgeleide mannen (minder dan 3 procent) en het percentage uitgeleide vrouwen (meer dan 12 procent). Dit verschil hangt mogelijk samen met het doel waarvoor het register letter A-vrou-

14 Februarij 1880

POLICIE
TE AMSTERDAM.

IN BEHANDELING
LETTER **A** No. 27

EGNALEMENT VAN DE HOUDER

Onderdon, 22 Jaren.
Lengte, 1. 60 Meter.
Voorkoofid, land
Haar, bruin
Wondbrauwen, wit
Oopen, klein
Nas, gering
Mond, klein
Kia, land

Aangeigt, overal
Kleur, geel
Bijzondere teekenen,
Geen

HANDTEKENING
VAN DE HOUDER

18/80 ongeschreeven
16 g. eland de Raad
O. L. Lichtendri 110

GRATIS

Aan het HOOFDBUREAU VAN POLICIE TE AMSTERDAM is overgelegd

ten NAME VAN Mangemont, Louise De bijse

van beroep Actrice

geboren te Visé, 22 July 1857, België

komende land te Groningen

De Houders voldoet voor als nog niet genoegzaam aan de vereischten der Wet van 13 Augustus 1849 (Stbl. n. 39) om als Vreemdeling toegelaten te kunnen worden en behoort zich nader aan het Hoofdbureau te verzoeken, om de vereischte islichtingen te geven, al wel om tegen afgifte van dit voorloopige bewijs het overgelegde stuk terug te erlangen om de Rakte te verlijten.

8 Net als de toegelaten vreemdelingen kregen de 'geweigerde' vreemdelingen een pas. De gebruikelijke naam was 'politiekaart'. Vreemdelingen met zo'n kaart moesten zich aanvangs elke veertien dagen melden bij de politie, later eens per maand. Deze 'politiekaart' werd afgegeven op 14 februari 1880 in Amsterdam, aan Louise Mangemont, die werd geboren op 22 juli in Visé in België. Op 29 september 1882 vertrok ze naar Utrecht.

wen lijkt te zijn gebruikt; de registratie van prostituees. Dit is waarschijnlijk ook de reden geweest voor splitsing van het register letter A in een afzonderlijk deel voor mannen en een afzonderlijk deel voor vrouwen. Tot 1880 zijn de publieke vrouwen in register letter A te herkennen, doordat het beroep niet wordt vermeld. Daarna werd het beroep wel vermeld. Van januari 1890 tot medio 1897 werden 2777 vrouwen ingeschreven. Hiervan hadden 1113 het beroep van publieke vrouw (40 procent).

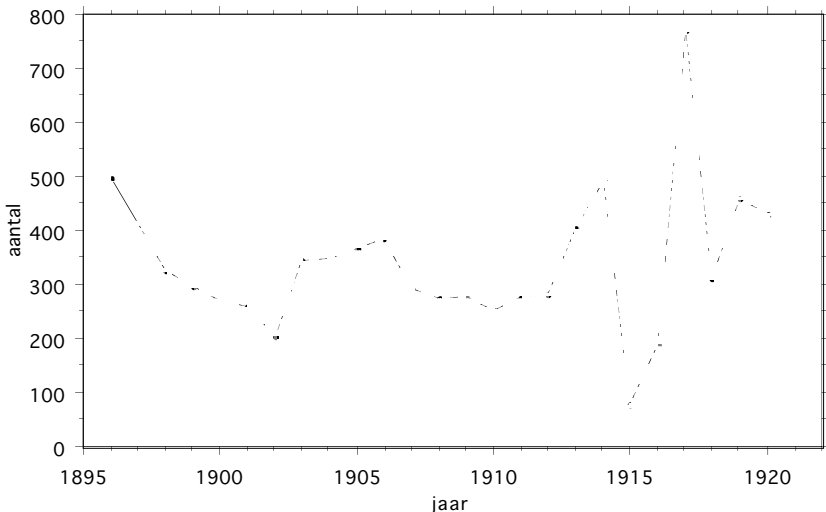
Het register letter A is in de loop der jaren van karakter veranderd. Blijkens een aantekening in een passenregister van 1885 en getuige summere losse aantekeningen zag de politie het register letter A in latere jaren niet meer als een register van geweigerden, maar als een register van voorlopige bewijzen.²⁰ Uit een aantekening in een register reis- en verblijfpassen van 1906 blijkt, dat er naast het passenregister en het register van geweigerden nog een register van niet-ingeschreven vreemdelingen bestond.²¹ Dit register is echter niet terug gevonden. Mogelijk werden daarin na 1897 publieke vrouwen en andere minder gewenste vreemdelingen ingeschreven. Halverwege het jaar 1897 stopt het register Letter A, zowel voor mannen als voor vrouwen. Wie bleef werd overgebracht naar

het passenregister en kreeg een reis- en verblijfpas. Dit gold niet voor de publieke vrouwen. Wel werd een groot aantal vrouwen, die in de voorgaande jaren als beroep publieke vrouw had, nu ingeschreven in de passenregisters met een ander beroep, bijvoorbeeld kamermeid, linnenmeid, dienstbode of buffetjuffrouw.

Registers van uitgezette vreemdelingen

Vreemdelingen die het land werden uitgezet werden ingeschreven in het register van verwijderde vreemdelingen. Het betreft voornamelijk straatprostituees, vreemdelingen die bevonden werden 'broedeloos' te zijn, zich misdragende vreemdelingen, die direct of na het uitzitten van een gevangenisstraf werden 'uitgeleid' en anarchisten. Cijfers zijn beschikbaar voor de perioden 1876-1886 en 1896-1920.²² In de eerste periode werden gemiddeld 300 personen per jaar het land uitgezet. In figuur 3 wordt een overzicht gegeven voor de periode 1896-1920.

Feitelijk gaat het bij dit register niet om uitgeleide personen, maar om personen die in aanmerking komen om verwijderd te worden. Niet iedereen die in dit register werd ingeschreven, werd ook echt uitgeleid. Uit aantekeningen in het register blijkt dat er in 1915 geen 76 maar 52 vreemdelingen zijn uitgezet, in 1916 niet 188 maar 47 mensen, in 1917 niet 770 maar 87 en in 1919 niet 461 maar 264. Vermoedelijke deserteurs werden niet uitgezet. Gaf een Duitser op deserteur te zijn, dan volgde er corres-

Figuur 3

De aantallen uitgezette vreemdelingen in de periode 1896-1920 volgens het register van verwijderde vreemdelingen.

Bron: GAA 5225 1063-1064

pondentie met de politie van zijn Duitse woonplaats. Wanneer onduidelijk was of tegen de bewuste vreemdeling een strafzaak liep wegens desertie, werd niet overgegaan tot uitlevering, maar werd hem slechts aangezegd het bureau te verlaten.²³

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Inschrijving in het vreemdelingenregister kwam niet in plaats van inschrijving in het bevolkingsregister. Vreemdelingen werden in het bevolkingsregister ingeschreven wanneer ze het kennelijke voornemen hadden om gedurende langere tijd in een plaats te wonen (zie voor details, het commentaar over het bevolkingsregister in dit Broncommentaar). Inschrijving in een vreemdelingenregister was niet met dat kennelijke voornemen in tegenspraak. Vreemdelingen woonden jarenlang in een plaats en lieten jaren achtereen hun reis- en verblijfpas verlengen. In die tijd stonden ze behalve in het vreemdelingenregister, ook ingeschreven in het bevolkingsregister.

Registers van de burgerlijke stand vormen een belangrijke aanvullende bron waar het gaat om de controle van geboorteplaatsen. Doopregisters van de katholieke kerk vervullen eenzelfde rol. Uit deze registers bleek dat kinderen die in Amsterdam werden geboren wel in die plaats werden gedoopt, maar niet in de bevolkingsadministratie of vreemdelingenregistratie werden ingeschreven.

Vreemdelingen die daadwerkelijk werden uitgezet komen voor in het Algemeen Politieblad. Aan die bron is ook een afzonderlijk commentaar gewijd. Indien de uitzetting een vreemdeling betrof die wel officieel toegelaten was – en dus voorzien was van een geldige reis- en verblijfpas – vereiste de uitzetting de tussenkomst van het kantongerecht en kan de uitzetting in de stukken van het Kantongerecht worden teruggevonden. Verwatering van de toepassing van de Vreemdelingenwet betekende echter dat het merendeel van de vreemdelingen niet in het bezit was van een reis- en verblijfpas en derhalve zonder tussenkomst van het Kantongerecht werd uitgezet.

Steden of provincies stuurden elk kwartaal een verslag aan het Ministerie van Justitie, soms inclusief een overzicht met de namen van de uitgewezen personen. Deze verslagen kunnen eveneens als een aanvullende bron worden gebruikt. Niet alle plaatsen waren echter even volledig in hun verslaggeving. Sommige steden volstonden met een getalsmatig overzicht, andere met een verslag van slechts enkele regels waarin werd gemeld dat er zich sinds een vorig verslag geen nieuwe ontwikkelingen hadden voorgedaan.²⁴

In een enkel geval leidde het voorstel tot uitzetting tot een uitgebreide correspondentie tussen gemeentebesturen, politiekorpsen en het Ministerie van Justitie. In het archief van het Ministerie van Justitie bevinden zich dossiers die betrekking hebben op deze individuele gevallen.²⁵

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

Registers van reis- en verblijfspassen kunnen niet worden gebruikt om te bepalen hoeveel vreemdelingen er op een gegeven moment in een bepaalde plaats waren. De registers geven slechts een overzicht van de mensen die op een bepaald moment nieuw in de stad aankwamen. Een gedeelte van de vreemdelingen was bovendien vrijgesteld van registratie. Ten aanzien van vreemdelingen die wel in het register voorkomen, biedt deze bron mooie informatie. Van de vreemdelingen die in de registers voorkomen kan geïnventariseerd worden uit welke landen ze afkomstig waren, wat de leeftijdsopbouw was van deze groep, de sekseratio en de beroepsstructuur. Uit de registers weten we ook bij wie de vreemdelingen woonden. Dat laatste gegeven stelt ons in staat om netwerken tussen migranten te reconstrueren. We kunnen dan een antwoord geven op de vraag of vreemdelingen in huis kwamen bij landgenoten, streekgenoten of beroepsgenoten. De registratie toont ook hoe de Vreemdelingenwet werd toegepast. Zo blijkt dat weinig vreemdelingen voldeden aan de verplichting van artikel 2 dat hun paspoort gevisieerd moest zijn door de Nederlandse vertegenwoordiger in hun land. Het was normaal dat verlopen passen werden geaccepteerd.

We kunnen op basis van de registers voorts vaststellen met welke papieren de vreemdelingen kwamen. Ambachtsknechten reisden met het Belgische *livret* of het Duitse *Wanderbuch* en dienstboden met een dienstbodeboekje. In deze documenten maakten hun werkgevers aantekeningen omtrent hun gedrag. In Amsterdam kwam, naast het paspoort, het *Wanderbuch* het meest voor als document. Het *Heimatschein*, waarin een Duitse gemeente verklaarde dat iemand in haar gebied woonde en bij terugkeer niet zou worden geweigerd, kwam ook voor naast militaire verlofpassen, zeepassen, geboorteaktes en doopaktes. *Entlassungsurkunden*, waarin een Duitse gemeente verklaarde dat een ingezetenen uit het 'Untertanenverband entlassen' was en derhalve geen ingezetene meer van die gemeente, werden ook geregistreerd. Daarnaast zien we veelvuldig het in artikel 4 genoemde bewijs van bekendheid, getekend door twee of meer bij de politie bekende personen. Van particulieren werden bewijzen van bekendheid geaccepteerd voor hun buitenlands personeel, zoals van A. Sinkel, koopman op de Nieuwendijk, voor twee Duitse personeelsleden.²⁶ Bewijzen van bekendheid die afgegeven zijn door particulieren kunnen worden gebruikt voor de reconstructie van netwerken. Daarnaast werden reis- en verblijfspassen afgegeven in andere Nederlandse plaatsen vermeld als legitimatiedocument. Aan de hand hiervan kan – althans een deel – van het reispatroon van vreemdelingen worden gereconstrueerd.

In Amsterdam waren vreemdelingen verplicht hun legitimatiebewijs in te leveren. Dat gold niet overal. Amsterdam gebruikte deze regel om te zorgen dat de vreemdeling zich afmeldde. In de twintigste eeuw kregen vertrekkende vreemdelingen bovendien pas hun legitimatiedocumenten

terug als ze een bewijs konden overleggen, dat ze geen belastingschuld hadden. De bron biedt hierdoor enig zicht op de financiële situatie van vreemdelingen.

Louk Pöckling gebruikte de registers van reis- en verblijfpassen bij zijn onderzoek naar de migratie van Westerwalders naar Amsterdam.²⁷ Hij keek bovendien naar andere groepen tijdelijk in de stad aanwezige vreemdelingen. Marlou Schrover gebruikte deze bron voor de steden Amsterdam, Rotterdam en Delft.²⁸ Leo Lucassen analyseerde het Amsterdamse vreemdelingenregister van het jaar 1852.²⁹ Peter Berntsen deed eerder hetzelfde voor het jaar 1853.³⁰ Jan Erik Burger en Peter Berntsen maakten een inventarisatie van vreemdelingen in Amsterdam met behulp van deze bron.³¹ Jan Boersma en Ivo Kuypers hebben deze bron gebruikt voor een inventarisatie van vreemdelingen die onder meer als kleermakers en strohoedenmaker naar Amsterdam kwamen.³² Ad Knotter gebruikte de registers om de komst van Oldenburgse stukadoors naar Amsterdam in kaart te brengen.³³

In registers van reis- en verblijfpassen werd ook min of meer systematisch vermeld bij wie een vreemdeling ging werken. Gertjan de Groot heeft de registers van reis- en verblijfpassen van Maastricht gebruikt om te kijken welke buitenlandse arbeidskrachten er door bedrijven in die stad werden geworven, waar zij vandaan kwamen, bij wie ze werkten en hoelang ze bleven.³⁴

Vindplaatsen

In alle Nederlandse plaatsen werden reis- en verblijfpassen afgegeven en verlengd. Dit weten we omdat in de plaatsen waarin deze registraties wel bewaard zijn gebleven, passen vermeld worden die elders werden afgegeven of verlengd. Hoewel in alle plaatsen passen zijn afgegeven, is niet duidelijk of er in alle plaatsen een register van is aangelegd. Er zijn aanwijzingen dat er mogelijk niet in alle gevallen een afzonderlijke registratie is gevoerd. In de besluiten van Burgemeester en Wethouders van Leeuwarden uit 1851 werd bijvoorbeeld gemeld: 'aangezien het zeer moeilijk is vreemdelingen te noodzaken een reis- en verblijfpas aan te vragen, kunnen zij dit via de aangifte voor de patentbelasting doen.' In Leeuwarden is er geen vreemdelingenregister, maar wel zeer goed bijgehouden register van de patentbelasting.³⁵ In de registers van de patentbelasting werden echter niet alle vreemdelingen ingeschreven, maar slechts die vreemdelingen die onder de Patentwet vielen zoals vreemde kooplieden en handelaars. In plaatsen waar het aantal vreemdelingen gering was en men vanuit concurrentieoverwegingen vooral geïnteresseerd was in de komst van vreemde handelaren, is mogelijk met deze registratie volstaan. Een tweede mogelijkheid is dat de registratie van reis- en verblijfpassen plaatsvond via de bevolkingsregisters. In de bevolkingsregisters werd veelvuldig aangetekend welke vreemdelingen een pas had-

den gekregen, wanneer dat was gebeurd en door wie de pas was uitgereikt. In combinatie met de gegevens die standaard in het bevolkingsregister werden vermeld, had men zo dezelfde gegevens als gewoonlijk in een passenregister voorkwamen. Verschil met de reguliere passenregistratie was dat de vreemdelingen die niet het kennelijk voornemen hadden om te blijven niet werden geregistreerd. Wellicht werd daar in sommige plaatsen minder belang aan gehecht.

De registers van reis- en verblijfspassen – of vreemdelingenregisters – zijn in enkele Nederlandse steden door brand, oorlogsschade of andere calamiteiten verloren gegaan. Dit geldt bijvoorbeeld voor Dordrecht, Nijmegen, Arnhem en Utrecht. Archieven ontbreken ook in Amersfoort. Voor Harderwijk, waar het wervingsdepot van het Nederlands Indische leger was gevestigd en waar zich derhalve een groot aantal vreemdelingen zal hebben gemeld, ontbreekt een dergelijk register eveneens.

Zoals eerder opgemerkt, kan de vreemdelingenregistratie onderdeel vormen van het secretariaarchief – in kleinere plaatsen – of van het politiearchief – in grote plaatsen. In kleine plaatsen, zoals Bergh (voor de periode 1854-1924), Blaricum (1922-1937) of Koog aan de Zaan (1862-1869) vinden we de vreemdelingenregistratie in het secretariaarchief.

De jaren waarvoor de vreemdelingenregistratie bewaard is gebleven, variëren sterk per plaats. Lonneker (bij Enschede) kent een langlopende registratie van 1849 tot 1933. Zwolle kent een vergelijkbaar lange registratie die zich uitstrekt over de jaren 1851-1934. In Breda zijn vreemdelingenregisters bewaard voor de jaren 1896-1933. Daarnaast is er een afzonderlijk vreemdelingenregister voor de jaren 1919-1920. In Deventer werden de registers bewaard over de periode 1874-1954. In Delft zijn er registers van vreemdelingen voor de periode 1859-1884 en 1902-1913. In 's-Hertogenbosch zijn er vreemdelingenregisters bewaard voor de jaren van de Eerste Wereldoorlog (1914-1921); hier ging het waarschijnlijk om een nieuw opgezette registratie. In Den Haag beginnen de registers vrij laat; er zijn registers voor de jaren 1875-1918 en 1920-1931. In Maastricht zijn er juist registers voor de vroege periode (1850-1876). In Leiden is het archief bewaard voor de periode 1855-1904, (maar de delen zijn vanwege de slechte staat waarin ze verkeren niet in te zien), en voor de jaren 1918-1925 en 1925-1955. Leiden kent daarnaast, zoals eerder opgemerkt, ook verschillende zogenaamde letterregisters. Rotterdam kent een reis- en verblijfspassenregister voor de jaren 1845-1917 en, net als Amsterdam, een afzonderlijk register van afgewezen personen voor de periode 1845-1897. In sommige plaatsen zijn de registers van reis- en verblijfspassen, zoals die hier zijn beschreven samengevoegd met de latere registers, zoals die worden beschreven in het broncommentaar van Leo Lucassen.

NOTEN

- ¹ Voor dit broncommentaar is bij een groot aantal archieven informatie ingewonnen. Voor hun bereidwillige medewerking willen wij bedanken: D.M. Bunskoekoek, streekarchivariaat Regio Achterhoek; mw. C.P. Sandbrink, regionaal archief Alkmaar; Sjoukje Straub, gemeentearchief Amersfoort; H.D. Wessels, stadsarchief Breda; Marion Claesens, gemeentearchief Delft; Maarten van Doorn, gemeentearchief Den Haag; Hylle de Beer, stadsarchief en Athenaeumbibliotheek Deventer; T.J. de Bruijn, gemeentearchief Dordrecht; K.J. van Egmond, gemeentearchief Haarlem; Lia van Zalinge-Spooren, gemeentearchief Helmond; mevr. M. ten Hoeve, Historisch Centrum Leeuwarden; Joss Hopstaken, gemeentearchief Roosendaal; M.J.J. Bergevoet, gemeentearchief Venlo; Johan Seekles en Wim Huijsmans, Historisch Centrum Overijssel. Over Maastricht werd informatie verstrekt door Gertjan de Groot.
- ² Voor dit commentaar werd uitgebreid onderzoek gedaan in de Amsterdamse archieven door Louk Pöckling. Dit onderzoek werd ook gebruikt voor: L. Pöckling, *Vestiging, groepsvorming en integratie van de Westerwalders in Amsterdam in de negentiende eeuw (Amsterdam 2001)* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Open Universiteit Den Haag). Aanwezig in het gemeentearchief Amsterdam.
- ³ Amsterdam, GA 5225 (archief gemeentepolitie) 871-975 105 delen.
- ⁴ Ibidem, archief gemeentepolitie 5225 1020-1033 14 delen.
- ⁵ Ibidem, archief gemeentepolitie 5225 1063-1064 2 delen.
- ⁶ Pöckling, *Vestiging, groepsvorming en integratie*, 13.
- ⁷ Leo Lucassen, 'Het einde van een migratieregime: buitenlanders in Holland gedurende de 19e eeuw', *Historisch Tijdschrift Holland* nr. 4 (2001) 190-211.
- ⁸ Pöckling, *Vestiging, groepsvorming en integratie*, 7.
- ⁹ Jan Vriese, 'De Amsterdamse politie in 1844', *Ons Amsterdam* 2 (1950) 229. Op een bevolking van 255.000 zielen waren er, afgezien van de centrale leiding en de leiding van de zes secties, slechts 16 inspecteurs en 72 agenten.
- ¹⁰ Hiervan moet een register hebben bestaan. Zie de kolom 'aanmerkingen' van de registers Amsterdam, GA, 5225 871 en 872.
- ¹¹ Zie het Bevolkingsregister van Amsterdam, klapper 1851. Hierin werd vermeld hoelang de vreemdeling al in Amsterdam gevestigd was.
- ¹² Volgens de juristen Stokvis en Swart zouden er vanaf de jaren zestig in Nederland geen (nieuwe) reis- en verblijfpassen meer zijn uitgegeeft. Benno J. Stokvis, 'De Wet van 13 Augustus 1849, Stbl. 39 en strafbepalingen tegen vreemdelingen', *Tijdschrift voor Strafrecht* 41

(1931) 167-168; A.H.J. Swart, *De toelating en uitzetting van vreemdelingen* (Deventer 1978) 11. Theoretisch is het mogelijk dat de Amsterdamse registers vanaf 1860 uitsluitend 'doorlopende' verlengingen bevatten, dus verlengingen van reeds uitgegeven passen en geen nieuwe passen. Onderzoek wees echter uit dat dat niet klopt. Wel nemen de aantallen ingeschrevenen sterk af. Zo laten twee grote groepen seizoensmigranten die vanaf de invoering van de vreemdelingenregisters in groten getale naar Amsterdam kwamen – de Oldenburgse stukadoors en de Luikse strohoedenmakers – later in de eeuw een duidelijke teruggang zien. Pöckling, Vestiging, groepsvorming en integratie.

- ¹³ Schrijven wordt aangehaald in *De Gemeentestem*, 24-3-1856, nr. 234, 3.
- ¹⁴ Stuk werd onder de titel 'Vreemdelingen-wet' gepubliceerd in *Weekbl. V. h. Regt* 25-5-1871 en gereproduceerd in *De Gemeentestem* 29-5-1871 nr. 1026, 2.
- ¹⁵ *De Gemeentestem* 28-4-1856, nr. 239, 4.
- ¹⁶ *De Gemeentestem* 12-7-1875, nr. 1241, 1.
- ¹⁷ Wat Stokvis en Swart toeschreven aan de jaren zestig van de negentiende eeuw blijkt voor Amsterdam pas na 1910 te gelden.
- ¹⁸ Amsterdam, GA, 5225 926 362 (18 juni 1906). De hier vermelde datum heeft betrekking op datum waarop de vreemdeling binnenkwam.
- ¹⁹ Pöckling, Vestiging, groepsvorming en integratie, 19-20.
- ²⁰ Ibidem, archief gemeentepolitie 5225 926 volgnummer 647.
- ²¹ Ibidem, archief gemeentepolitie 5225 926 volgnummer 647.
- ²² De cijfers over de periode 1876-1886 zijn vermeld aan de binnenzijde van de kaft van ibidem, 5225 1063.
- ²³ Zie: ibidem, archief gemeentepolitie 5225 1039-1062 Stukken betreffende de uitleiding van vreemdelingen, 1913-1918, o.a. 1041, 23 februrari 1915 no. 468.
- ²⁴ Den Haag, NA, Archief Ministerie van Justitie, 1813-1876, 2.09.01 5190, Toelating en uitzetting van vreemdelingen (vreemdelingenwet) 1849-1876.
- ²⁵ Ibidem, Archief Ministerie van Justitie, 1813-1876, 2.09.01 5181, Toelating en uitzetting van vreemdelingen (vreemdelingenwet) 1849-1876.
- ²⁶ Amsterdam, GA, archief gemeentepolitie 5225 874 1 (2 jan. 1851).
- ²⁷ Pöckling, Vestiging, groepsvorming en integratie.
- ²⁸ Marlou Schrover, 'Groepsvorming onder Duitse aardewerkhandelaars in 19e-eeuws Holland en Utrecht', *Historisch tijdschrift Holland* nr. 2 (1998) 94-112.
- ²⁹ Lucassen, 'Het einde van een migratieregime', 190-211.
- ³⁰ Peter D. Berntsen, *Werken en wonen in vreemd Amsterdam; Duitse migranten in de hoofdstad van ons land in het jaar 1853. Een onderzoek naar de Duitse migranten in Amsterdam in het jaar 1853 aan de hand van hun registratie in het reis- en verblijfpassenregister van de*

stad (ongepubliceerde doctoraalscriptie Amsterdam 1987 aanwezig in het gemeentearchief Amsterdam).

- ³¹ Jan Erik Burger en Peter Berntsen, 'De Duitse migratie naar Amsterdam in de 19e eeuw', *Ons Amsterdam* 60, jrg. 38 (maart 1986), nr. 3, 60-64.
- ³² Jan Boersma en Ivo Kuypers, 'En toen kwam het kapitaal...' Een onderzoek naar segmenteringsprocessen op de arbeidsmarkt voor de kledingindustrie, 1850-1920 (ongepubliceerde Doctoraalscriptie geschiedenis Universiteit Utrecht 1988); Jan Boersma en Ivo Kuypers, "'En toen kwam het kapitaal..." Een onderzoek naar segmenteringsprocessen op de arbeidsmarkt voor de kledingindustrie, 1850-1920', *Textielhistorische Bijdragen*, 33 (1993) 92-118.
- ³³ Ad Knotter, 'Stedelijke economie en arbeidsmarkt. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (1986) 551-580.
- ³⁴ Gertjan de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (Amsterdam 2001) 295.
- ³⁵ Met dank aan mevrouw M. ten Hoeve, medewerker dienstverlening, archief Leeuwarden, die deze aanwijzing voor ons heeft gevonden.